

**К. Ю. Акула**, аспірантка кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи Запорізького національного університету

## МІСЦЕВИЙ РЕФЕРЕНДУМ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ГРОМАДИ У МУНІЦИПАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ

*У статті розкрито сутність місцевого референдуму як однієї з форм участі громади у муніципальному управлінні. З'ясовано, що його проведення дозволяє реалізувати принцип субсидіарності та водночас налагодити сталий зв'язок між муніципальною владою та громадою для спільного пошуку ефективних способів вирішення місцевих питань. Україна, яка прагне стати членом Європейського Союзу, орієнтується на його стандарти та цінності, зокрема у реалізації Плану дій Ради Європи для України, серед пунктів якого зазначена і активна участь громади та використання прямої демократії. Виявлено, що серед науковців місцевий референдум і розглядається як інструмент «перекладання» непопулярних рішень на громаду, в той же час виключення його з переліку демократичних практик призведе до втрати діалогу «муніципальна влада – громада» та загальному зниженню якості прийняття управлінських рішень. Обґрунтовано, що українська практика застосування місцевих референдумів показала, що вони є дієвим та затребуваним інструментом вирішення питань громади. Специфікою ситуації в Україні наразі є відсутність Закону України, який би регулював проведення місцевих референдумів та діючий режим воєнного стану, який обмежує ряд конституційних прав і свобод громадян країни, зокрема у проведенні місцевих референдумів. Визначено, що серед питань, які потребуватимуть рішення у майбутньому та у вирішенні яких можна використати позитивні практики країн ЄС, можна виділити: створення нормативної бази; розгляд можливостей приймати участь у місцевих референдумах дистанційно, використовуючи засоби електронної демократії; представлення в інформаційному просторі громади протилежних позицій щодо доцільності питань, які виносяться на місцевий референдум; вироблення правил фінансування місцевих референдумів та розгляд можливості щодо використання приватних коштів для їх проведення із забезпеченням прозорості фінансової звітності; можливість проведення місцевих референдумів на окремих територіях громади.*

*Ключові слова:* місцевий референдум, громада, муніципальне управління, партисипативна демократія, прийняття рішень.

### **K. Yu. Akula. Local referendum as a form of community participation in municipal administration**

*The article reveals the essence of the local referendum as one of the forms of community participation in municipal administration. It was found that its implementation allows to implement the principle of subsidiarity and at the same time to establish a stable relationship between the municipal government and the community for a joint search for effective ways to solve local issues. Ukraine, which aspires to become a member of the European Union, focuses on its standards and values, in particular in the implementation of the Action Plan of the Council of Europe for Ukraine, which includes active community participation and the use of direct democracy. It was revealed that among scientists, the local referendum is considered as a tool for "transferring" unpopular decisions to the community, at the same time, its exclusion from the list of democratic practices will lead to the loss of the "municipal government-community" dialogue and a general decrease in the quality of management decision-making. It is substantiated that the Ukrainian practice of using local referendums has shown that they are an effective and popular tool for solving community issues. The specificity of the situation in Ukraine at the moment is the absence of the Law of Ukraine, which would regulate the holding of local referenda, and the current martial law regime, which limits a number of constitutional rights and freedoms of the country's citizens, in particular, in the holding of local referenda. It was determined that among the issues that will require a solution in the future and in the solution of which it is possible to use the positive practices of the EU countries, it is possible to single out: creation of a regulatory framework; consideration of opportunities to participate in local referendums remotely, using means of electronic democracy; presentation in the information space of the community of opposing positions regarding the expediency of the issues submitted to the local referendum; development of rules for financing local referendums and consideration of the possibility of using private funds for their holding, ensuring transparency of financial reporting; the possibility of holding local referendums in certain territories of the community.*

*Key words:* local referendum, community, municipal administration, participatory democracy, decision-making.

**Постановка проблеми.** Право громадян України приймати участь у вирішенні питань, які стосуються життя громади, є закріпленим у Конституції країни. Але, починаючи з 2012 року, цей демократичний інструмент фактично знаходиться поза межами правового регулювання внаслідок втрати чинності попереднього Закону України та відсутності нового Закону, який би регулював проведення місцевих референдумів. Особливістю ситуації у країні є також запровадження Президентом України режиму воєнного стану 24 лютого 2022 року, згідно з яким на час його дії частково обмежуються права і свободи громадян, серед яких і участь у референдумах. Україна, яка прагне здобути статус члена Європейського Союзу, серед рекомендацій Ради Європи щодо розбудови країни у воєнний

та післявоєнний період, які вона отримала у 2023 році, має наблизити свої практики проведення референдумів, зокрема місцевих, до стандартів країн-членів ЄС, що дозволить у середньо- та довготривалій перспективі підвищити рівень залученості членів громади до вирішення місцевих питань, побудувати зв'язки між громадою та муніципальними органами, реалізовувати принципи сталого розвитку.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Дослідження і публікації щодо питання проведення місцевих референдумів в Україні відображають різні аспекти його функціонування як демократичного інституту: правовий, орієнтований на аналіз чинного законодавства та його вдосконалення; організаційний, пов'язаний із питаннями організації референдумів, процедур їх проведення та залучення членів громади; економічний – відображає питання фінансування місцевих референдумів та забезпечення прозорості фінансової звітності; світоглядний визначає місцевий референдум як демократичну цінність.

**Метою статті** є аналіз законодавчої бази та специфіки проведення місцевих референдумів в Україні та ФРН як країні, яка є членом ЄС та має розвинену практику застосування місцевих референдумів у громадах як інструменту прямої демократії.

**Виклад основного матеріалу.** Місцевий референдум є однією з форм участі громадян у муніципальному управлінні. Згідно з Конституцією України, зокрема, ст. 38 громадяни мають право приймати участь у вирішенні державних справ, зокрема шляхом участі у місцевому референдумі, а територіальні громади безпосередньо або через органи місцевого самоврядування забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів (ст. 143) [1]. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» у ст. 4 містить визначення місцевого референдуму, як форми прийняття територіальною громадою рішень, які відносяться до компетенції місцевого самоврядування шляхом прямого голосування [2].

В. Погорілко у монографії «Референдуми в Україні: історія та сучасність» проводить розмежування між всеукраїнським та місцевим референдумом у відповідності до їх предмету: всеукраїнський референдум стосується найважливіших питань суспільного та державного життя країни, в той час як предмет місцевого референдуму може співпадати з предметом загальнодержавного, але сферою його поширення виступає не країна в цілому, а окремі, локальні території [3, с. 43].

Законодавче регулювання процесу проведення місцевих референдумів в Україні має тривалу історію регулювання: Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», прийнятий ще до Конституції України, втратив чинність у 2012 році. Але з 2006 року були здійснені неодноразові спроби подання проектів закону про місцевий референдум на розгляд Верховної Ради України. Наразі з 2021 року на розгляді знаходиться проект Закону про місцевий референдум 5512 від 19.05.2021, який так і не був прийнятий.

Але, зважаючи на статистику проведення місцевих референдумів у країні у період з 1991 по 2012 роки, можна зробити висновок щодо реальної затребуваності зазначеного інструменту в муніципальному управлінні. Відповідно до відомостей Комітету з питань правової політики і правосуддя на 2016 р. були узагальнені відомості щодо загальної чисельності та тематики проведених місцевих референдумів: всього було зареєстровано 178 ініціатив щодо їх проведення [4]. Відзначимо, що органи місцевого самоврядування удвічі частіше виступали ініціаторами проведення місцевих референдумів, ніж громадяни, що виступає індикатором прагнення органів місцевого самоврядування приймати найважливіші питання щодо життя громади з її участю.

О. Онишко підкреслює, що у врегулюванні питання проведення місцевих референдумів ключову позицію відіграє інформаційний супровід, тому мають бути вирішені питання щодо механізмів інформування членів громади щодо проведення референдуму та питань, які виносяться на розгляд [5, с. 61]. Положення щодо широкого інформування громадськості завдяки використанню декількох каналів інформування є цілком слушним з урахуванням того, що офіційні сайти органів місцевого самоврядування у порівнянні з іншими джерелами інформації є менш популярними. В той же час пояснення значущості питань, які виносяться на місцевий референдум, дозволяє сформувати у членів громади розуміння їх важливості і спонукати до прийняття зважених рішень.

С. Дерв'яко наголошує на невирішенні процедурного питання, пов'язаного з визначенням територій, на яких має проводитись місцевий референдум: адже вживаними у нормативній практиці країни є термін «адміністративно-територіальна одиниця», визначення якої наведене у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» – це область, район, місто, район у місті, селище або село [6, с. 130]. Наведене зауваження є слушним з огляду на те, що громаду можуть утворювати як жителі села, селища чи міста, так і об'єднання декількох сіл. У цьому випадку спостерігається юридично неврегульоване питання щодо коректного визначення території проведення місцевого референдуму та похідні від нього суміжні питання щодо розподілу дільниць для голосування, їх чисельності, списків мешканців громади, які мають право голосувати на референдумі та ін.

Л. Муркович розглядає питання відповідального ставлення до використання місцевих референдумів у прийнятті політичних рішень. На думку авторки, місцевий референдум може використовуватись як інструмент для прийняття популістських рішень та перекладання відповідальності на членів громади у тому випадку, коли потрібно приймати непопулярне, або складне рішення [7, с. 255-256]. Слід погодитися, що небезпеки популізму та кризи відповідальності є цілком реальними. Але, на нашу думку, місцевий референдум водночас може

виступити і каталізатором формування усвідомленого ставлення громади до голосування на місцевому референдумі, а виключення його з інструментів партисипативної демократії може призвести до того, що прийняті муніципальною владою рішення будуть відповідати інтересам лише невеликої кількості членів громади або інтересам окремих владних груп.

Л. Гудзь в аналізі міжнародної нормативної практики закріплення кола питань, які можуть бути предметом референдуму, визначає два шляхи: чітке окреслення питань, які можуть бути винесені на місцевий референдум, або навпаки – окреслення питань, які не можуть бути його предметом [8, с. 46]. В Україні після проведення незаконного референдуму щодо анексії АР Крим у рішенні Конституційного Суду України № 2рп/2014 було здійснене відмежування предметного поля всеукраїнського та місцевого референдумів: на всеукраїнський референдум виносяться питання, які мають загальнодержавне значення та впливають на всіх громадян України, в той час як на розгляд місцевих референдумів можуть виноситись питання, віднесені до компетенції відповідних органів місцевого самоврядування [9].

У громадській експертній доповіді, підготовленої лабораторією законодавчих ініціатив в рамках Програми USAID «Рада: відповідальність, підзвітність, демократичне парламентське представництво», наведені відомості про те, що в Україні були ініційовані референдуми за такою тематикою: адміністративно-територіальні питання (45), благоустрій території (18), референдуми щодо земельних питань (15), зміни базового рівня місцевого самоврядування (27), найменування населених пунктів (45), припинення повноважень голів органів місцевого самоврядування (24) [4]. Як зазначає А. Ставнійчук, перші два десятиліття незалежності продемонстрували загребуваність такого інструменту, як місцевий референдум з огляду на те, що результати більш, ніж 100 з них були виконані органами місцевого самоврядування [10, с. 74]. Але на нашу думку, слід зауважити, що частина референдумів все-таки або отримала статус несхвальних (тобто більшість членів громади не підтримали питання, винесене на референдум), або такими, що не відповідали нормам чинного законодавства (у ситуаціях низької явки членів громади або коли на референдум виносились питання, які не є сферою компетенції органів місцевого самоврядування).

Згідно з проєктом Закону про місцевий референдум, який знаходиться на розгляді (№5512 від 19.05.2021), він розглядається як форма самостійного вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого голосування. Право голосу на місцевому референдумі має громадянин України, який досяг на день його проведення вісімнадцяти років та виборча адреса якого віднесена до території відповідної територіальної громади, в якій проводиться місцевий референдум [11].

На думку Л. Гудзя, зазначений законопроект має бути доопрацьований задля вирішення таких завдань: забезпечити проведення референдумів як на муніципальному, так і на регіональному рівнях (в поточній редакції дозволяється виключно муніципальний рівень); здійснити поділ референдумів на консультативні та імперативні залежно від того, який відсоток мешканців громади взяли участь у ньому; встановити механізм часткової компенсації витрат з державного бюджету [8, с. 44].

Дискусивним є питання щодо визначення права голосування на місцевому референдумі в розрізі міграційної ситуації в Україні у повоєнний період: наявність реєстрації («прописки») на певній території не означає, що особа на ній проживає, обізнана щодо поточних проблем громади та готова відповідально ставитись до участі у місцевому референдумі. На нашу думку, в цьому аспекті можна винести на публічне обговорення питання щодо практик деяких країн-членів ЄС щодо вимоги постійного проживання в громаді певного відрізка часу, які можна застосувати в Україні.

Місцевому референдуму як складовій партисипативної демократії у базових законодавчих актах розглядається ЄС приділяється значна увага. Базовим документом виступає Європейська Хартія місцевого самоврядування у якості базових елементів реалізації права громадян на участь у вирішенні проблем громади акцентує увагу на місцевому референдумі [12].

Важливе значення має Доповідь Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи від 18 травня 2021 року «Проведення референдумів на місцевому рівні», яка стосується визначення їх базових принципів, юридичних аспектів, організаційних питань, власне голосування та інших споріднених аспектів. Найбільший інтерес, на нашу думку, представляють питання агітації та інформування громади, які мають обов'язково включати можливості для представлення та обговорення аргументів як ініціаторів референдуму, так і його супротивників і питання фінансування, зокрема, чіткого закріплення в законодавчих актах його обсягу, можливостей здійснення пожертв та відкритої публікації звітності [13, с. 12–14]. Питання фінансування є актуальним також і для України, оскільки організація голосування вимагає наявності підготовленого персоналу, обладнаних приміщень, виконання безпекових вимог тощо.

Серед документів також треба відзначити План дій Ради Європи для України, опублікований постійним представництвом України при Раді Європи. Це програмний документ, який містить положення, що наближають Україну до членства у Європейському Союзі. Стратегічні пункти Плану, опубліковані у 2023 році, містять низку позицій, серед яких є підтримка та впровадження європейських стандартів до законодавства, та зокрема у сфері

проведення референдумів [14]. Наведене формулювання є узагальненим, але ключові позиції, які були сформовані попередніми планами та рекомендаціями інституцій ЄС до України є відомими: прийняття відповідних законодавчих актів, залученість громади до прийняття рішень на місцевому рівні, посилення взаємодії між місцевим самоврядуванням та громадами через інструменти прямої демократії (місцеві референдуми, звернення громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання та форми самоорганізації населення).

Окремим питанням, яке розглядається у доповіді Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи щодо проведення референдумів на місцевому рівні є використання нових технологій у проведенні референдумів. Конгрес апелює до досвіду таких країн, як Швейцарія, Норвегія, Бельгія, Естонія, де вони були застосовані на місцевих референдумах як альтернатива традиційному голосуванню на папері: це може бути формат заміни паперового бюлетеня на електронний, при якому голосування все одно передбачає присутність особи на дільниці, а може бути дистанційне голосування. Серед переваг даного формату відзначається підвищення явки виборців; полегшення процедури голосування для тих, хто тимчасово виїхав з населеного пункту; більша інклюзивність членів громади, що мають інвалідність та обмежені у можливостях пересування [13, с. 22–23]. Законодавство України наразі не включає можливості проведення електронного голосування у будь-якому форматі, але зважаючи на позитивний досвід країн світу, після зняття обмежень, пов'язаних з дією воєнного часу, дане питання може бути розглянуте, особливо в ситуації, коли більш, ніж 5 млн. громадян України проживають в інших країнах внаслідок ведення бойових дій.

Прикладом країни ЄС, яка активно застосовує на практиці місцеві референдуми, є ФРН. У Конституції країни, у ст. 29 містяться положення, що землі можуть змінити існуючі території, а муніципалітетам та округам надається можливість «бути почутими» [15]. Питання стосовно проведення місцевих референдумів регулюються відповідними законами у кожній землі окремо. Згідно звіту Mehr Demokratie, у ФРН у період з 1956 по 2022 рік було проведено 4,503 місцевих референдуми, що складає половину всіх ініційованих на муніципальному рівні процедур. Розподіл питань, що розглядалися на них, відрізняється від українських референдумів: так, 20,1% стосувалося впровадження економічних проєктів; 19,6% відносились до питань громадських соціальних і освітніх установ; 16% склади транспортні проєкти; 13% – захист клімату [16].

Як зазначають Д. Лофлін, Ф. Гендрікс та А. Лідстром, особи, що мають громадянство ФРН, мають право участі у процедурах місцевої демократії, до яких відноситься і участь у місцевих референдумах. Термін, потрібний для здобуття права голосу у муніципалітеті, визначається окремо в кожному випадку, у більшості своїй в країні він складає 6 місяців. Із питань, які виносяться на місцевий референдум, виключаються лише рішення щодо розподілу місцевих бюджетних коштів, а розгляд решти питань може вноситись на місцевий референдум [17, с. 166].

У ФРН наразі існує дві форми скликання місцевих референдумів: за ініціативою громади та за ініціативою місцевої влади. Також місцеві референдуми можуть проводитись в окремих районах у складах муніципалітетів, особливо у великих містах [18, с. 56–57]. Можливість проведення місцевого референдуми в окремих районах муніципалітету, на нашу думку, є практикою, яка може бути успішно реалізованою у великих громадах України, особливо у містах, оскільки деякі проблеми можуть мати виключно локальний характер та їх значущість усвідомлюється лише мешканцями певного району, а не всієї громади в цілому.

Власне процедура прийняття рішень громадою на рівні муніципалітетів є дворівневою та пов'язаною з місцевими ініціативами: якщо конкретна ініціатива визнається прийнятною та отримує громадську підтримку – тоді місцева влада вирішує чи приймає вона її. Способом висловлення підтримки ініціативи слугує кількість зібраних підписів на її користь: від 3% до 10% (залежить від встановлених у муніципалітеті норм). Референдуми у ФРН не можуть стосуватись питань, які пов'язані з федеральною юрисдикцією, кадровим забезпеченням та питаннями бюджетування.

Але, як відзначають німецькі дослідники, сама система не є позбавленою недоліків, серед яких називають таке: на місцевий референдум виносяться питання, яке передбачає відповідь «так»/«ні», в той час як сама проблема може бути комплексною та не мати рішення, яке можна було б визначити як однозначно позитивне чи однозначно негативне (як правило, вони мають консенсусний характер); певна упередженість з боку громади щодо реалізації великих інфраструктурних змін, яка виражає побоювання щодо того, чи будуть довготривалі наслідки мати позитивний характер для громади, що перешкоджає впровадженню великомасштабних змін на користь локальним проєктам [19, с. 149].

На думку окремих авторів, місцеві референдуми виступають зручним інструментом також для органів місцевого самоврядування, оскільки вони включають елемент політичної вигоди і можуть бути використані для легітимізації політичних рішень, а також подолання деяких недоліків представницької системи. Таким чином муніципальна влада не безпосередньо керує громадою, а спирається на суспільні інтереси, які конститууються за допомогою усталених механізмів публічного адміністрування [18, с. 56–57]. У той же час дії муніципальної влади є обмеженими з позиції етики та можливості відверто висловлювати власну позицію: оскільки органи місцевого самоврядування є відповідальними за підготовку та проведення референдуму, то їхня публічна позиція має бути виключно нейтральною та неупередженою.

**Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.** Серед питань, які має вирішити Україна щодо покращення стандартів та наближення національних практик до європейських у сфері проведення місцевих референдумів слід виділити: 1) чітке нормативне регулювання цього процесу та прийняття Закону України щодо проведення місцевих референдумів; 2) розгляд можливостей альтернативного голосування за допомогою сучасних електронних засобів, який спростив би процедуру голосування та зробив її більш доступною для маломобільних груп населення; 3) забезпечення представлення в інформаційному просторі протилежних позицій щодо питання, яке виноситься на референдум; 4) чітке встановлення правил щодо фінансування місцевих референдумів та можливості робити приватні пожертви на їх проведення.

**Список використаних джерел:**

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Погорілко В. Ф. Референдуми в Україні : історія та сучасність : монографія. Київ : Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
4. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/pdfjoiner.pdf>.
5. Онишко О. Б. Місцеві референдуми в Україні. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. №2. С. 57–66.
6. Дерев'яно С. М. Поняття «місцевий референдум» у новітній українській політико-правовій думці. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер. : Політологія. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 128–132.
7. Муркович Л. Місцевий референдум як форма безпосередньої участі населення в управлінні місцевими справами. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4. С. 251–260.
8. Гудзь Л. Місцеві референдуми у країнах Європейського Союзу та Україні: порівняльна характеристика. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2022. Випуск 33. С. 44–51.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) від 14 березня 2014 року № 2-рп/2014 URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/2312-miscevuu-referendum>.
10. Ставнійчук А. Проблеми удосконалення конституційно-правового регулювання інституту місцевого референдуму в Україні. *Захист виборчих прав адміністративними судами в Україні: Збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики»* (м. Київ, 1–2 липня 2021 року). Київ: “Компанія «Ваїге»”, 2021. С. 73–77.
11. Проект Закону про місцевий референдум. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=71942](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942).
12. Європейська Хартія місцевого самоврядування. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_036#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text).
13. Holding referendums at local level. Congress of Local and Regional Authorities. URL: <https://rm.coe.int/holding-referendums-at-local-level-monitoring-committee-rapporteur-vla/1680a287be>.
14. Плани дій Ради Європи для України. Постійне представництво Україн при Раді Європи. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/plani-dij-radi-yevropi-dlya-ukrayini>.
15. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: [https://www.gesetze-im-internet.de/englisch\\_gg/englisch\\_gg.html#p0145](https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0145).
16. Mehr Demokratie. Local referendums in Germany 1956–2022. URL: [https://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/2023/Berichte\\_Stellungnahmen/BBBericht\\_Summary\\_20230621\\_final\\_ENG.pdf](https://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/2023/Berichte_Stellungnahmen/BBBericht_Summary_20230621_final_ENG.pdf).
17. The Oxford Handbook on Local and Regional Democracy in Europe / edited by J. Loughlin, F. Hendriks, A. Lindström. Oxford University Press, 2012. 810 p.
18. Schiller T. Local direct democracy in Germany – varieties in a federal state. *Local Direct Democracy in Europe*. VS Verlag Fur Sozialwissenschaften, 2011. pp. 54-75.
19. Ruge K., Ratgen K. Local Self-Government and Administration. *Public Administration in Germany* / Edited by S. Kuhlmann, I. Proeller, D. Schimanke, J. Ziekow. Palgrave Macmillan, Springer Nature Switzerland AG. 2021. pp. 123–141.

**References:**

1. Konstituciya Ukrayini [Constitution of Ukraine]. (1996). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannya v Ukraini» [The Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine»]. (1997). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
3. Pogorilko V. F. (2000). Referendumi v Ukrayini : istoriya ta suchasnist : monografiya [Referendums in Ukraine: history and modernity: monograph]. Kiyiv : In-t derzhavi i prava NAN Ukrayini. 248 p. [in Ukrainian].
4. Dosvid zastosuvannya misceвого referendumu v Ukrayini yak skladovoyi miscevoyi demokratiyi [Experience of using a local referendum in Ukraine as a component of local democracy]. (2016). Retrieved from: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/pdfjoiner.pdf> [in Ukrainian].
5. Onishko O. B. (2015). Miscevi referendumi v Ukrayini [Local referendums in Ukraine]. *Naukovij visnik Lvivskogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav*. Iss. 2. pp. 57–66. [in Ukrainian].
6. Derev'yanko S. M. (2012). Ponyattya «miscevij referendum» u novitnij ukrayinskij politiko-pravovij dumci [The concept of «local referendum» in the latest Ukrainian political and legal thought]. *Naukovi praci [Chornomorskogo derzhavnogo universitetu imeni Petra Mogili]. Ser. : Politologiya*. Vol. 182. Iss.. 170. Pp. 128–132. [in Ukrainian].
7. Murkovich L. (2013) Miscevij referendum yak forma bezposerednoyi uchasti naselennya v upravlinni miscevimi spravami [Local referendum as a form of direct participation of the population in the management of local affairs]. *Derzhavne upravlinnya ta misceve samovriaduvannya*. Iss. 4. Pp. 251–260. [in Ukrainian].
8. Gudz L. Miscevi referendumi u krayinah Yevropejskogo Soyuzu ta Ukrayini: porivnyalna charakteristika [Local referendums in the countries of the European Union and Ukraine: comparative characteristics]. *Visnik Harkivskogo nacionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Pravo»*. 2022. Iss. 33. Pp. 44–51. [in Ukrainian].
9. Rishennya Konstitucijnogo Sudu Ukrayini u spravi za konstitucijnimi podannymi vikonuyuchogo obov'yazki Prezidenta Ukrayini, Golovi Verhovnoyi Radi Ukrayini ta Upovnovazhenogo Verhovnoyi Radi Ukrayini z prav lyudini shodo vidpovidnosti Konstituciyi Ukrayini (konstitucijnosti) Postanovi Verhovnoyi Radi Avtonomnoyi Respubliki Krim «Pro provedennya zagalnokrimskogo referendumu» (sprava pro provedennya misceвого referendumu v Avtonomnij Respublici Krim) vid 14 bereznya 2014 roku № 2-рп/2014 [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submissions of the Acting President of Ukraine, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, and the Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea "On holding a Crimea-wide referendum" (the case on holding a local referendum in the Autonomous Republic of Crimea) dated March 14, 2014 No. 2-рп/2014]. (2014). Retrieved from: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/2312-miscevyy-referendum> [in Ukrainian].
10. Stavnijchuk A. (2021). Problemi udoskonalennya konstitucijno-pravovogo reguluvannya institutu misceвого referendumu v Ukrayini [Problems of improving the constitutional and legal regulation of the local referendum institute in Ukraine]. *Zahist viborchih prav administrativnimi sudami v Ukrayini: Zbirnik tez dopovidej IV Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferenciyi «Administrativna yusticiya v Ukrayini: problemi teorii ta praktiki» (m. Kiyiv, 1–2 lipnya 2021 roku)*. Kiyiv: Kompaniya «Vaite». Pp. 73–77. [in Ukrainian].
11. Proekt Zakonu pro miscevij referendum [Draft Law on Local Referendum]. (2021). Retrieved from: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=71942](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942) [in Ukrainian].
12. Yevropejska Hartiya misceвого samovriaduvannya [European Charter of Local Self-Government]. (1985). Retrieved from: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_036#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text) [in Ukrainian].
13. Holding referendums at local level. (2021). Congress of Local and Regional Authorities. Retrieved from: <https://rm.coe.int/holding-referendums-at-local-level-monitoring-committee-rapporteur-vla/1680a287be> [in English].
14. Plani dij Radi Yevropi dlya Ukrayini [Action plans of the Council of Europe for Ukraine]. (2023). Postijne predstavnictvo Ukrayini pri Radi Yevropi. Retrieved from: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/plani-dij-radi-yevropi-dlya-ukrayini> [in Ukrainian].
15. Basic Law for the Federal Republic of Germany. (2022). Retrieved from: [https://www.gesetze-im-internet.de/englisch\\_gg/englisch\\_gg.html#p0145](https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0145) [in English].
16. Mehr Demokratie. Local referendums in Germany 1956–2022. (2023). Retrieved from: [https://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/2023/Berichte\\_Stellungnahmen/BBBericht\\_Summary\\_20230621\\_final\\_ENG.pdf](https://www.mehr-demokratie.de/fileadmin/pdf/2023/Berichte_Stellungnahmen/BBBericht_Summary_20230621_final_ENG.pdf) [in English].
17. The Oxford Handbook on Local and Regional Democracy in Europe. (2012) / edited by J. Loughlin, F. Hendriks, A. Lindstrom. Oxford University Press. 810 p. [in English].
18. Schiller T. (2011). Local direct democracy in Germany – varieties in a federal state. *Local Direct Democracy in Europe*. VS Verlag Fur Sozialwissenschaften. pp. 54–75.
19. Ruge K., Ratgen K. (2021). *Local Self-Government and Administration. Public Administration in Germany* / Edited by S. Kuhlmann, I. Proeller, D. Schimanke, J. Ziekow. Palgrave Macmillan, Springer Nature Switzerland AG. pp. 123–141. [in English].